मानवतायाः प्रस्फुटितं शतदलम्*

अनुवादकः– स्वामी वेदार्थानन्दः†

चतुश्चत्वारिंशदधिकोनविंशति-शततमस्य शकवर्षस्य, अमान्तवैशाख-मासस्य, शुक्लप्रतिपदा तिथिः। द्वाविंशत्यधिक-द्विसहस्रतमस्य खिष्टाब्दस्य, मेमासस्य, प्रथमं दिनम्। प्रतिदिनं यथा, तथा अस्मिन्नपि पुण्यदिने पूर्वस्यां दिशि समुदितस्य सूर्यस्य प्रथमालोकेन प्रदीप्तमभवत् श्रीरामकृष्णमहामन्दिरस्य समुच्छ्रितं शिखरम्। सुवर्णालोकसमुज्ज्वलां भगवतीं गङ्गां साक्षीकृत्य रामकृष्णमिशन् स्वस्य वयोविस्तृतेः पञ्चविंशत्यधिकशताब्दानि अपूरयत्।

श्रीरामकृष्णसङ्घस्य प्रतिष्ठां कुर्वद्भिः श्रीमद्विवेकानन्दस्वामिपादैः प्रोक्तम्—"इत आरभ्य सार्धसहस्रवर्षाणि यावत् श्रीरामकृष्णभावतरङ्गः समस्तं विश्वम् आप्लावयिष्यते" इति। सोऽयं सङ्घः अद्य मनुष्येतिहासस्य कस्मिंश्चिद् महनीये सन्धिक्षणेऽस्मिन् अनितरसाधारणां श्रियमादधानो विराजतेतराम्।

भगवान् श्रीरामकृष्णः नरेन्द्रनाथम् अवदत्—"त्वं स्कन्धमारोप्य मां नीत्वा, यत्र अधिवासयिष्यसि, तत्रैवाहं भविष्यामि" इति। अष्टनवत्यधिकाष्टादश-शततमे खिष्टाब्दे फेब्रुवरीमासस्य सप्तविंशे दिने विवेकानन्दस्वामिनः स्वयम्, आत्मारामकलशः इत्याख्यं भगवच्छ्रीरामकृष्णस्य पूतभस्मास्थिसञ्चयं स्कन्धमारोप्य, नीलाम्बरमुखोपाध्यायस्य उद्यानगृहाद् आरभ्य, मठप्रतिष्ठार्थं निश्चितं स्थानं प्रति पद्भ्याम् अगच्छन्, गङ्गातीरे तं भस्मसञ्चयं संस्थाप्य च अपूजयन्।

---

* Transcript of the documentary on Ramakrishna Mission: Blooming Lotus of Humanity

† आचार्यः, ब्रह्मचारिप्रशिक्षणकेन्द्रस्य, रामकृष्णमठस्य, बेलुडमठस्य।

भगवत्याः गङ्गायाः पश्चिमतीरे, दक्षिणेश्वरात् कोणाकोणि संस्थिता बेलुरमठस्य इयं भूः, तत्कालेऽपि न क्रीता आसीत्। बेलुरस्य अस्मिन् स्थाने अष्टनवत्यधिकाष्टादश-शततमे ख्रिष्टाब्दे दिसम्बरमासस्य नवमदिने मठोऽयं चिराय सुस्थिरो जातः।

अद्य रामकृष्णमठस्य रामकृष्णमिशनस्य च विश्वव्यापि यत् कर्मकाण्डं, तस्य प्रधानकार्यालयो वर्तते एषः बेलुरमठः। विश्वस्य चतुर्विंशतौ देशेषु त्रिसप्तत्यधिकद्विशतं (२७३) शाखाः, याः श्रीरामकृष्णभावधारायाः अग्रिमविस्ताराय सदैव तत्पराः। आसु अष्टविंशत्यधिकशतं (१२८) शाखाः रामकृष्णमठस्य सन्ति, पञ्चचत्वारिंशदधिकशतं (१४५) शाखाश्च रामकृष्णमिशनस्य। भारतस्यैव सप्तविंशतौ राज्येषु तावत्, षडधिकद्विशतं (२०६) शाखाः निरन्तरं लोककल्याणाय कर्मनिरताः वर्तन्ते।

आत्मस्वरूपावगत्या मोक्षप्राप्तिरेव संन्यासिनाम् अभीप्सितं लक्ष्यम्। तत्र विवेकान्दाचार्यः स्वगुरोः श्रीरामकृष्णाद् उपदेशमवाप्य इदमपि योजयामास—मानवसेवया जगत्कल्याणसाधनम्। संन्यासिनां जीवनम् अथ भवेत् बहुजनहिताय, बहुजनसुखाय। विवेकानन्दस्वामिपादाः रामकृष्णमठस्य रामकृष्णमिशनस्य च सुनिश्चितं लक्ष्यम् इत्थम् उदघोषयन्—आत्मनो मोक्षार्थं जगद्धिताय च इति। अर्थात्, निजमुक्तिः जगत्कल्याणञ्चेत्युभयं भविष्यति अस्य संस्थायुग्मस्य परमं लक्ष्यम्।

श्रीरामकृष्णस्य श्रीमुखादेव इदं नरेन्द्रनाथः प्रथमं श्रुतवान्—"जीवे न दया, शिवज्ञानेन जीवसेवा" इति। जीवेषु मा दयध्वम्, अपितु परमात्मदृष्ट्या तान् सेवध्वम् इत्यर्थः। तस्मिन्नेव दिवसे नरेन्द्रनाथः मनसा निश्चितवान्—यदिदम् अद्भुतम् अध्यात्मरहस्यं श्रीरामकृष्णस्य वचसा अद्य प्राकट्यं गतं, तदहं कदाचिद् विश्वस्मिन्नपि विश्वे प्रसारयिष्यामि इति। इदमेव गुह्यम् अनुशासनं परवर्तिनि काले विवेकानन्दस्वामिभिः कविताकारेण सुष्ठु प्रकाशितम्—"जीवेषु प्रेम यः

कुर्याद्, ईश्वरस्तेन सेव्यते” इति। अपिच स्वामिपादाः समादिशन्—“दरिद्रदेवो भव, मूर्खदेवो भव” इति।

अद्य समस्तेऽपि जगति रामकृष्णसङ्घस्य शाखाकेन्द्ररूपेण विद्यमानम् एकैकमपि आश्रमपदम्, मानवसेवाव्रतस्य अश्रान्तपालनाय कृतोद्यमम् एकैकं तपोवनम्। श्रीरामकृष्णस्य चरणयुगले सश्रद्धं समर्पितम् एकैकं सहस्रदलपद्मम्।

भगवान् श्रीरामकृष्णः उपदिशति स्म—“सत्यभाषणमेव कलौ तपस्या” इति। विवेकानन्दस्वामिनोऽपि बोधयन्ति—“सत्याय सर्वस्यापि त्यागः समुचितः, परन्तु कस्यापि कृते सत्यस्य त्यागो न युज्यते” इति। उपनिषदि च वयं श्रृणुमः—“सत्यमेव जयते नानृतम्” इति। ब्रह्म सत्यस्वरूपम् इति यावत्। विवेकानन्दस्वामिपादैः भारतवर्षं सत्यस्वरूपमिति हि विदितम्। सत्यस्य परिरक्षणाय, आदर्शस्य अनुसरणाय च रामकृष्णविवेकानन्दौ पौनःपुन्येन लौकिकजनैरनाश्रितमेव पन्थानम् असेवेताम्। इदञ्च विशिष्टाचरणं तयोः बाल्यजीवने एव परिलक्षितम्।

धनी कमारणी इति नाम्ना काचित् कर्म्मारकुलीना धात्री आसीत् कमारपुक्कुरे ग्रामे। तस्या एव हस्ताभ्यां शिशुर्गदाधरः भूजातः। तस्यै उपमात्रे स वचनं दत्तवान्—मम उपनयनाद् अनन्तरं प्रथमां भिक्षां तव हस्तादेव ग्रहीष्यामि इति। किन्तु ब्राह्मणकुमारस्य उपनयने ब्राह्मणेतरा काचित् भिक्षां प्रदद्याद् इत्येतत् तत्कालीनाः ग्रामीणाः कथम् अङ्गीकुर्युः। अत एव स्वजनानां मध्ये बलवान् विरोधः समुत्पन्नः। तथापि नवहायनो बालको गदाधरः स्वकुटुम्बीयेभ्यः इदं प्रत्यबोधयत्—ब्राह्मणस्य श्रेष्ठं लक्ष्म तावत् सत्यनिष्ठैव, नान्यत्। अतएव धात्र्यै धनीमात्रे दत्तं वचनम् उल्लङ्घ्य सत्यभङ्गं कृत्वा स कथन्नु ब्राह्मणः स्याद् इति॥ नववर्षीयस्य तस्य माणवकस्य वचनेषु दृष्टायाः युक्तिभद्रतायाः पुरस्तात् कुटुम्बिनां ग्रामवृद्धानाञ्च जात्याचाराश्रितो हठः पराभूतः।

भारतसाम्राज्यस्य तत्कालीनराजधान्याः अभ्यर्णे दक्षिणेश्वरक्षेत्रम्

अधिवसन् भगवान् श्रीरामकृष्णः, विश्वस्मै विश्वाय श्रावयामास गहनं धर्मतत्त्वम्—यति मतानि तति पन्थानः इति। समस्तानां परिच्छिन्नभावानां बाधकोऽयम् अमोघमन्त्रः, यस्मिन् आधुनिकमनीषिभिः प्रशस्यमाना सर्वाभिव्यापिनी भावना पूर्णाङ्गरूपेण प्रतिध्वनति। एवम्प्रकारेण श्रीरामकृष्णभगवान् आधुनिकमानुष्यकस्य अध्यात्मसम्पदः प्रतिनिधिः पर्यवसितः।

कोल्कत्तानगरस्य शिम्लापाडा इति ख्याते स्थाने श्रीमतो विश्वनाथदत्तस्य शिशुपुत्रः बिलेः कस्मिंश्चिद् दिने किमपि अश्रुतपूर्वं परीक्षणम् अकरोत्। विश्वनाथदत्तस्य उपवेशनागारे भिन्नजातीयानाम् अतिथीनां कृते भिन्नाः धूमपाननालिकाः स्थापिताः आसन्। बालको बिलेः तं प्रकोष्ठं प्रविश्य, प्रत्येकं धूमनालिकां स्वमुखेन स्पृशन् परीक्षाञ्चक्रे किमतो भविष्यतीति। किमस्याः नालिकायाः मुखाभिमर्शनेन जातिर्गमिष्यति, अथ गमिष्यति चेत् कथं वा गमिष्यतीति बालकस्य नरेन्द्रस्य महती इयं जिज्ञासा। अस्यां बाल्यलीलायामपि भविष्यत्कालीनस्य विवेकानन्दस्य युक्तिप्रवणा प्रमाणकुशला सत्यान्वेषिणी धिषणा भृशम् उन्मिषति।

प्राचीनानाम् ऋषीणाम् अध्यात्मोपलब्धिः यथा समेषाम् अस्माकं जीवने दिने दिने प्रस्फुटिता प्रयोगपदवीम् इयात्, तदनुरूपं खलु विवेकानन्दस्वामिपादाः रामकृष्णमठं रामकृष्णमिशनञ्च समुद्भावयामासुः। अध्यात्ममार्गस्य इयं काचन नवविधा, यस्याः सार्थकः प्रकाशः समुल्लसिष्यति जातिधर्मदेशादिनिरपेक्षं मनुष्यसेवनेन, पूजाबुद्ध्या निष्ठापुरस्सरं कर्तव्यनिर्वहणेन च। अध्यात्मचर्यायाः अयम् अर्वाचीनः आकारः स्वामिपादैः *'practical vedanta'* इति संज्ञितः। अनुष्ठानवेदान्तः अथवा प्रायोगिकवेदान्त इत्यर्थः। पञ्चविंशत्यधिकैकशतं वर्षाणि यावत्, अस्यैव प्रायोगिकवेदान्तधर्मस्य धारकौ वाहकौ च सन्तौ विराजेते रामकृष्णमठः रामकृष्णमिशन् च। सर्वधर्मसमन्वयं सेवाभावञ्च समाश्रित्य इदं

संस्थाद्वयं, विश्वमभिव्याप्य प्रकरोति बहु महत् कृत्यम्। अनन्यरूपमिदम् आध्यात्मिकसङ्घटनं सर्वथापि पक्षाभिमानरहितं राजनीतिनिःस्पृहञ्च वरीवर्ति।

भगवतः श्रीरामकृष्णस्य महासमाधेः परं विवेकानन्दस्वामिनः पारिव्राज्यमवलम्ब्य असकृत् देशान्तराणि अटितवन्तः।

नेदं तेषां पारिव्राज्यमात्रम्, अपि तु भारतवर्षस्य आविष्करणम्। भारतस्य साबल्यम् अपि च दौर्बल्यम्, उद्भूता विपत् अपि च उद्भविष्यन्ती सम्पत्—द्वितयमपि परिव्रजनकालेऽस्मिन् स्वामिपादाः सुष्ठु बुद्धवन्तः। राष्ट्रस्य नानादिक्षु क्वचिद् अनाहारेण मृतप्रायः सन्, क्वचित्पुनः राजादीनाम् समादृतो विशिष्टातिथिः सन्, क्वचिच्च सर्वैः निष्प्रत्यूहम् उपेक्षितः सन्, क्वचिद्वा नतशिरोभिः उपचरितः सन्, अयम् अध्यात्ममार्गमहारथी भारतराष्ट्रस्य अन्तरात्मनः परिचयं प्राप्नुवन् इत्थं कञ्चित् कालमनयत्।

त्रिनवत्यधिकाष्टादश-शततमस्य ख्रिष्टाब्दस्य सेप्तम्बरमासस्य एकादशेऽहनि विश्वधर्ममहासभायां स्वामिपादाः हिन्दुधर्ममधिकृत्य अभाषन्त। तदिदं भाषणम्, भाषितारं तम् अख्यातनामानं संन्यासिनम् अखिलेऽप्यमेरिकादेशे कतिपयदिनैः सुविख्यातम् अकरोत्। परन्तु सेप्तम्बरमासस्य एकादशदिनाङ्कस्य तस्यां रात्रौ मदुलशय्यायां शयानाः स्वामिनः न निद्रातुम् अशक्नुवन्। वेश्मभुवि क्षिप्तदेहाः ते स्वदेशस्य अनाहारक्लिष्टान् जनान् स्मरन्तः आप्रभातम् अश्रुविसर्जनम् अकुर्वन्। अपि च ते अप्रार्थयन् ईश्वरम्—दरिद्रान् स्वदेशवासिनः सेवितुमहं प्रभवेयम् इति।

अद्यदिनात् बहु पूर्वं स्वामिपादैः निश्चप्रचम् इदमवगतम्—यदि जनाः स्वावलम्बिनः आत्मनिर्भराः न क्रियन्ते, तर्हि समग्रविश्वस्य सम्पत्तिरपि भारतस्य एकस्मै ग्रामाय पर्याप्ता न भवेद् इति। स्वामिभिः प्रबोधितञ्च—“भारतस्य समस्याः सन्ति बह्व्यः, परन्तु तादृशी कापि समस्या न वर्तते या शिक्षायाः मन्त्रशक्त्या दूरीकर्तुम् न शक्या” इति।

अत एव हेतोः रामकृष्णमिशनद्वारा, अन्नदान-चिकित्साप्रदानादिभिः सेवाकार्याणां परिच्छेदो न कृतः। मानितविश्वविद्यालयेन सहिताः भारतवर्षमभिव्याप्य वर्तन्ते रामकृष्णमिशनस्य पञ्चविंशत्यधिक-सप्तशतं (७२५) विद्यालयाः उच्चविद्यालयाश्च। एतान् विहायापि वर्तन्ते षोडशाधिकसहस्रं (१०१६) रात्रिकालीनविद्यालयाः अनौपचारिकविद्यालयाः शिक्षणवर्गाश्च। स्वामिपादाः भगिनीं निवेदितां नियुञ्जानाः नारीशिक्षाविस्तारकर्मणि विशेषत उद्योगं प्रादर्शयन्। तस्यामेव दिशि प्रवर्तमानस्य पुरुषसङ्घटनभूतस्यापि अस्य रामकृष्णमठमिशन-संस्थाद्वयस्य बहुषु शिक्षाप्रतिष्ठानेषु युवानो यथा युवतयोऽपि तुल्यावसरम् अवाप्य शिक्षिताः सञ्जायन्ते। एकविंशत्यधिक-द्विसहस्रतमवर्षाद् द्वाविंशत्यधिक-द्विसहस्रतमवर्षपर्यन्ते (२०२१-'२२) शिक्षावर्षे, मठमिशनयोः विभिन्नेषु शिक्षाप्रतिष्ठानेषु विद्यार्थिनां सङ्ख्या त्रिनवत्यधिक-द्विशतोत्तर-पञ्चचत्वारिंशत्सहस्राधिकं लक्षम् (१,४५,२९३) आसीत्, अपिच विद्यार्थिनीनां सङ्ख्या आसीत् अष्टनवतिसहस्राणि (९८,०००)।

ईदृशस्य विपुलस्य शिक्षाकार्यव्यूहस्य प्रबन्धनप्रचालनाय गतवर्षे प्रायः एकपञ्चाशदधिक-चतुश्शतकोटि-रूप्यकाणि (४५१-कोटिरूप्यकाणि) व्ययीकृतानि। एतदतिरिच्यापि प्रतिवर्षं लक्षशो जनाः नानाविधैः शिल्पप्रशिक्षणप्रकल्पैः कर्मशालाभिः सङ्गोष्ठीभिश्च साक्षाद् उपकृताः। संन्यासिनां स्थिरपरिश्रमः, अपिच पञ्चविंशत्यधिक-शतवर्षाणाम् अनुभववैशारद्येन दृढतामापन्नः कर्मोपादानव्यूहः—एताभ्यां द्वाभ्यां संहताभ्यां हि अयं रामकृष्णमिशन्, पृथिव्यां बहुसङ्ख्यकान् मानवान् अनुदिनं साक्षरान् स्वाश्रितांश्च विदधद् वरीवर्त्ति।

नगरेषु यथा, तथैव नगरोपकण्ठेषु प्रान्तरेषु ग्रामेषु च शिक्षाप्रसाराय अग्रगण्यं कर्मकौशलं विधीयते रामकृष्णमठमिशनयोः शाखाकेन्द्रैः। आदिवासि-जनजातीनां निवासप्रदेशेषु शिक्षाविस्ताराय एतेषां शाखाकेन्द्राणां नानाविधाः

उद्योगाः विशेषत उल्लेख्याः सन्ति।

एतस्यै महत्यै कर्मपद्धत्यै स्वामिपादैः प्रकृष्टप्रभामयो यो दीपः प्रज्वालितः, तस्य आलोकपुञ्जेन जगदिदं वीतान्धकारम् अनुक्षणं जायतेऽद्य। बेलुरमठप्राङ्गणस्य मुख्यद्वारेण अन्तःप्रविष्टैरागन्तुकैः दक्षिणतः दृश्यमानम् इदं हि भवनं, पृथिवीमभिव्याप्य परिचाल्यमानस्य महतः कर्मकाण्डस्य मूलस्थानम्। परमपूज्यानां सङ्घाध्यक्षपादानाम् आशिषं शासनञ्च शिरसि निधाय, प्रशासकनिकायस्य निक्षेपधारिपरिषदश्च सदस्याः क्षमामण्डले सर्वत्र विततस्य सङ्घस्य कृत्यानि दिने दिने निर्वहन्ति।

शतवर्षाणि अतीत्य स्थितमिदं प्रतिष्ठानम् अद्यापि मानवसेवायाः विभामयं यं प्रदीपम् अक्षुण्णं रक्षन्ति, तस्मै वर्त्तिकानिर्माणं भगवतः श्रीरामकृष्णस्य हस्तेन हि समारब्धम्। वस्तुतः श्रीरामकृष्णसङ्घस्य प्रवर्तकः श्रीरामकृष्ण एव, नान्यः। तदीयसङ्घस्य अङ्कुरोद्गमो दक्षिणेश्वरे अजनि।

ततः क्रमशः सङ्घस्य कायकाण्डं, श्यामपुकुरे काशीपुरोद्याने च श्रीरामकृष्णस्य रोगशय्यां परितः उत्तरोत्तरम् अभिवृद्धिं गतम्।

पञ्चाशीत्यधिकाष्टादश-शततमस्य ख्रिष्टाब्दस्य दिसम्बरस्य एकादशे दिनाङ्के, अर्बुदाक्रान्तकण्ठः श्रीरामकृष्णः श्रीमात्रा श्रीसारदादेव्या सहितः, कतिपयैः त्यागिशिष्यैश्च साकम्, काशीपुरस्थम् उद्यानगृहम् आगत्य न्यवसत्। अत्र गृहे युगपत् श्रीरामकृष्णसेवानिरतैः अध्यात्मसाधनानिमग्नैः नरेन्द्रनाथप्रमुखैः समवेतैः युवशिष्यैः, श्रीरामकृष्णसङ्घस्य समारम्भो विहितः।

गृहेऽस्मिन्, दिनानाम् अष्टाशीत्यधिक-द्विशतम् उषित्वा श्रीभगवता श्रीरामकृष्णेन स्वस्य ऐहिकलीला समाप्तिं नीता। तथापि एषु कतिपयेषु दिनेषु स्वकरकमलेन प्रभुः, मठस्यास्य रूपरेखाम् आलिखितवान्। अत्रैव एकादशभ्यः शिष्येभ्यः स काषायवस्त्रं ददौ। नरेन्द्रनाथं पुरस्कृत्य सर्वानपि तान् एकत्रीकृत्य सङ्घं ससर्ज। श्रीरामकृष्णेन नरेन्द्र एवास्य सङ्घस्य नेता निश्चितः।

अस्मिन् अन्त्यलीलावसरे अनुदिनं श्रीभगवान् नरेन्द्रं पार्श्वमाहूय, सङ्घटनस्यास्य परिपालन-परिचालनादि-विषये विस्तरेण उपदिष्टवान्। महासमाधेः कतिभ्यश्चिद् दिनेभ्यः पूर्वम् अलौकिकोपायेन नरेन्द्रनाथे दिव्यशक्तिं सञ्चार्य तमनुगृहीतवान् श्रीरामकृष्णः। अपिच श्रीभगवान् नरेन्दमुवाच—"अद्य मे सर्वस्वं तुभ्यं दत्त्वा निष्किञ्चनः अभवम्। अनया शक्त्या त्वं जगदर्थे कर्म करिष्यसि" इति।

षडशीत्यधिकाष्टादश-शततमस्य ख्रीष्टाब्दस्य आगस्तमासीये षोडशे दिनाङ्के भगवतः श्रीरामकृष्णस्य महासमाधिरभवत्। ततः पञ्चदशासु दिनेषु व्यतीतेषु काशीपुरस्य तद् उद्यानगृहं श्रीरामकृष्णशिष्याः परित्यक्तवन्तः। श्रीरामकृष्णवचनमधुलोलुपाः त्यक्तगृहबन्धाः स्वीकृतगुरुसेवासपर्याः तदीयचरणैकशरणाः ते युवशिष्याः, तदा गत्यन्तरम् अपश्यन्तः, पुनः स्वगृहाणि गत्वा कञ्चित् कालं न्यवसन्। श्रीरामकृष्णजीवनस्य अन्तिमकाले या संहतिःकाचन तेषां मध्ये अजनि, सा अकस्माद् विनाशोन्मुखा इव अदृश्यत। किन्तु त्रयोविंशतिवयाः नरेन्द्रनाथः तां गतिं परिवर्तितवान्। नवीनस्यास्य सङ्घस्य परिरक्षणम्, किञ्च लोके पुनःप्रवर्तितस्य नवयुगधर्मस्य प्रसारणञ्चेति कृत्यद्वयस्य भारं श्रीरामकृष्णभगवान् नरेन्द्रनाथस्य हि करयोः न्यस्तवान्। अतः सः अनन्यसाधारणनेतृगुणसम्पन्नो यतिराट् सतीर्थ्यानुपेत्य स्वजीवनधर्मस्य दृढवचोभिरुपन्यासेन, स्वीकृतस्य शिवसङ्कल्पस्य भूयोभूयः स्मारणेन च साधनचतुष्टये तेषां समेषां निष्ठां सुस्थिरामकरोत्। तस्मिन्नवसरे श्रीरामकृष्णस्य गृहस्थभक्तेषु अन्यतमः श्रीमान् सुरेन्द्रनाथमित्रः नरेन्द्रनाथम् उपगम्य कञ्चित् प्रस्तावम् अश्रावयत्। सुरेन्द्रनाथः आह—"शीघ्रं हि समेऽपि ते त्यक्तसंसाराः युवानः गृहमेकं भाटकेन स्वीकुर्वन्तु। तत्र श्रीरामकृष्णस्य त्यागिशिष्याः ते संहताः निवसन्तु। श्रीरामकृष्णेन प्रदर्शिते पथि चरन्तु। साधनानि अनुतिष्ठन्तु। गृहस्थभक्तास्तु यथावसरं तेषां सविधमागत्य अध्यात्मकथाः श्रुत्वा बुद्ध्वा च तृप्तिं यास्यन्ति" इति।

इतःपरम् अचिरादेव सुरेन्द्रनाथमित्रेण प्रतिमासं क्रियमाणम् अर्थदानं समाश्रित्य वराहनगरे स्थितमेकं जीर्णगृहं भाटकेन उपात्तम्। भगवतः श्रीरामकृष्णस्य संन्यासिशिष्येषु तारकनाथः वृद्धगोपालश्च त्यक्तगृहौ अस्य मठस्य प्रथमनिवासिनौ सञ्जातौ। कालेन अत्र समागच्छत् नरेन्द्रः। ततो राखालः, कालीप्रसादः, शरत्, शशी च समागताः। अपिच समायाताः निरञ्जनः, बाबुरामः, सुबोधः, सारदाप्रसन्नः, योगीन्द्रः, लाटुः, गङ्गाधरश्च। सप्ताशीत्यधिकाष्टादश-शततमे ख्रिष्टाब्दे माघमासीये कस्मिंश्चित् प्रातःकाले नरेन्द्रस्य मार्गदर्शनेन, इमे गृहत्यागिनो युवानो विरजहोममनुष्ठाय विधिवत् संन्यासाश्रमं प्राविशन्। निर्माणतन्त्रज्ञो हरिप्रसन्नस्तु इतोऽपि द्वादशवर्षेभ्यः परं समानरीत्या संन्यस्तोऽभवत्।

वराहनगरमठे नवीनसंन्यासिनां नित्यसङ्गि आसीद् अर्थाभावजं दारिद्र्यम्। परन्तु विरक्तानां मुमुक्षूणाम् एतेषां यतीनां चित्तम् अभिभवितुम् इयं दुर्गतिः न क्षमते स्म। तानि दिनानि स्मरन् इत्थमाह स्वामी प्रेमानन्दः—“कस्मिंश्चिद् दिने एकदा किञ्चिदन्नं लभ्येत, न वा लभ्येत। पात्रस्थालिकादि किमपि नासीत्। क्वथितैः शाकपत्रैः सह ओदनः मानकचुपत्रे भुज्यते स्म। एवं स्वल्पे भुक्ते हि कण्ठे कण्डूतिः उत्पद्यते स्म। एतावान् क्लेशः, तथापि कस्यापि भ्रूक्षेपोऽपि नासीत्। पूजा, ध्यानम्, जपः, नामसङ्कीर्त्तनम् इत्यादिषु मनोऽस्माकं मुदितम् अवर्तत।” इति॥

द्विनवत्यधिकाष्टादश-शततमस्य ख्रिष्टाब्दस्य फेब्रुवरीमासस्य ऊनत्रिंशे दिने श्रीरामकृष्णजन्मजयन्ती आसीत्। इतः कतिभ्यश्चिद् दिनेभ्यः पूर्वं मठो वराहनगराद् स्थानान्तरं नीतः। आलम्बाजार् इत्याख्ये स्थाने अधुना मठः स्थितः। अमेरिकादेशात् स्वामिपादाः, चतुर्नवत्यधिकाष्टादश-शततमस्य ख्रिष्टाब्दस्य मार्चमासस्य ऊनविंशे दिने आलम्बाजारमठे निवसतः सतीर्थ्यान् उद्दिश्य प्रथमपत्रम् अलिखन्। ततःप्रभृति स्वामिचरणाः, सतीर्थ्यान् उद्दिश्य

प्रेषितैः अनेकैः पत्रैः, जगद्धितार्थम् आत्मार्पणाय तान् अनुरुन्धते स्म। दरिद्रान् अधःकृतांश्च नरान् नारायणस्वरूपान् विज्ञाय मम भ्रातरः सेवन्तामिति स्वामिपादानाम् हृदि कश्चिद् उदात्ताभिलाषः समुल्लसति स्म। तेषां कर्तव्यमिदं स्यात्—निरस्तलिङ्गभेदं प्रत्येकं मनुष्याणाम् अन्नाभावस्य दूरीकरणम् आदौ, ततश्च तेभ्यो विद्यादानमिति। तेषां कृते प्रदीयमानायां शिक्षायां धर्मोपदेशेन सह आधुनिकविज्ञानमपि अन्तर्भावनीयम्। ईदृशी एव शिक्षा मनुष्यं युगपदेव आत्मावलम्बिनं परार्थपरञ्च विधास्यति।

विवेकानन्दस्वामिनः पाश्चात्त्यदेशेषु झञ्झावात इव नगराद् नगरान्तरं गत्वा भारतस्य वेदान्तविद्यां प्रसारयन्तः एव, निरन्तरं पत्रैः स्वस्य सतीर्थ्यान् सेवाकर्मसु समुद्बोधयन्ति स्म। उद्दिष्टकर्मणां सुष्ठु सम्पादनाय किमपि सङ्घटनं नितराम् आवश्यकमस्ति इत्येतदपि स्वामिपादाः तान् पौनःपुन्येन स्मारयन्ति स्म। न केवलम् एतावदेव, अपितु भविष्यति काले तस्य सङ्घटनस्य कः कार्यभारः केन सतीर्थ्येन वहनीयः इत्येतद्विषये प्राथमिकनिर्देशोऽपि स्वामिपादैः तस्मिन्नेव काले सुविचार्य कृतः।

पञ्चनवत्यधिकाष्टादश-शततमस्य ख्रिष्टाब्दस्य जनुवरिमासे ब्रह्मानन्द-स्वामिनं प्रति स्वामिपादैः लिखितम्—“शशी गृहकार्यं पश्यतु। सन्यालः धनस्य क्रयणादिकर्मणश्च भारं गृह्णातु। शरत् सेक्रट्री भवतु, अर्थात्, पत्रलेखनादिकं निर्वहतु” इति। संन्यासिभ्यः सतीर्थ्येभ्य एव न केवलम्, अपितु गृहिभ्यः सतीर्थ्येभ्योऽपि कर्तव्यानि विभज्य प्रायच्छन् स्वामिपादाः। ते लिखितवन्तः—“महेन्द्रमहाशयं ज्ञापयतु यत् स कोल्कत्तानगरे मम एजेन्ट् वर्तते इति।”।

सङ्घटनसम्बद्धेषु कार्येषु कोल्कत्ता यथा, तथैव मद्रासनगरी च प्रधानभूतेति स्वामिनः अमन्यन्त। मद्रासे भूसङ्ग्रहणार्थं स्वशिष्याय अलसिङ्गप्पेरुमालाय पत्रम् अलिखन् स्वामिपादाः। अपिच कोल्कत्तायां भूसङ्ग्रहणाय ब्रह्मानन्दस्वामिने लिखितवन्तः—“बृहदेकं स्थानम् आवश्यकम्। दशसहस्ररूप्यकैः वा,

विंशतिसहस्ररूप्यकैः वा क्रीयताम्। गङ्गातटे एव भवेत्” इति।

स्वामिनां दृष्ट्या मठोऽयं स्यात् Purity Drilling Machine—शोधनवेधन-यन्त्रविशेषः। पवित्रतापादकं स्थानम् इत्यर्थः। अत्र चारित्र्यसम्पद् आहर्तव्या। शक्तिविकासश्च कर्तव्यः। तद्दिने मठवासिनां कृते स्वामिभिः यदुपदिष्टं, तत् चिराय सत्यम्। युगे युगे मनुष्याणाम् आत्मोन्मेषाय सोऽयमुपदेशो मूलमन्त्रायते—“Have faith in yourself. All power is in you! Be conscious and bring it out.” “आत्मनि विश्वासं निधेहि। त्वयि सर्वा शक्तिरस्ति। तां बुद्ध्वा बहिः प्रकाशय।” स्वामिपादानां स्नेहसम्भृतं हृदयम्, सुदृढा आदर्शनिष्ठा चेति द्वयोः सम्मेलनेन हि, रामकृष्णमठस्य रामकृष्णमिशनस्य च अयम् आत्ममोक्षार्थो जगद्धितार्थो महाव्रतः शक्यसम्पाद्यः सन् अद्यापि अग्रगतिम् आप्नोति।

श्रीरामकृष्णशिष्याः यदा अध्यात्मसाधनायाः स्रोतसि प्लवन्ते स्म, यदा मठस्यास्य एकैकः स्तम्भः क्रमशः प्रादुरभवत्, तदा पृष्ठभूमिमास्थाय माता श्रीसारदादेवी अनुपमस्नेहादरवती मठस्य छदिरिव सर्वान् परिपालितवती। श्रीरामकृष्णस्य महासमाधेः परं, श्रीमातुः श्रीसारदादेव्याः अनुमतिम् अवाप्य हि श्रीमद्विवेकानन्दस्वामिभिः स्वजीवनस्य समेऽपि गरीयांसो निर्णयाः स्वीकृताः।

सप्तनवत्यधिकाष्टादश-शततमस्य ख्रिष्टाब्दस्य फेब्रुवरीमासे, दिग्विजयी सम्राडिव स्वामिपादाः कोल्कत्तानगरं समागताः। प्रत्यागमनात् कतिपयेभ्य एव दिनेभ्यः परं, मार्चमासे ते श्रीमातुः श्रीसारदादेव्याः दर्शनाय प्रस्थिताः। मातुः चरणारविन्दयोः साष्टाङ्गं प्रणम्य कुशलप्रश्नाद्यनन्तरं स्वामिनः ताम् अवदन्—“मातः, अहं तस्योपदेशान् प्रसारयितुम् उद्युक्तोऽस्मि। तदर्थं यथासम्भवं शीघ्रमेव कस्यचन सङ्घस्य प्रतिष्ठापनञ्च चिकीर्षामि। किन्तु यावद्द्रुतं तत् चिकीर्षामि, तावद्द्रुतं तत् कर्तुं न शक्नोमीति कष्टमनुभवामि” इति। वचनमेतच्छ्रुत्वा श्रीमाता आह—“निश्चितं जानीहि—अस्मद्भगवान् शीघ्रमेव त्वदिच्छापूर्त्तिं विधास्यति।

द्रक्ष्यसि, कतिपयदिनाभ्यन्तरे एव तव आकूतिः कृतकार्या भवतीति।”

श्रीसारदादेव्याः एभिः सरलवचोभिरेव स्वामिपादानां मनसि पूर्वमुत्थितं सकलमपि चिन्ताद्वन्द्वं प्रशमं गतम्। भगवच्छ्रीमकृष्णस्य इच्छायाः विषये न पुनस्तेषां कोऽपि संशयः प्रादुरभूत्।

इतः कतिषुचिदेव दिनेषु गतेषु, असौ अमृतकालः समुपस्थितः—सप्तनवत्यधिकाष्टादश-शततमस्य ख्रिष्टाब्दस्य मेमासस्य प्रथमं दिनम्। कोल्कत्तायाः बाग्बाज़ार्-इत्याख्ये स्थाने बलरामबसु-महाभागस्य गृहे, संन्यस्तान् गृहस्थांश्च श्रीरामकृष्णशिष्यभक्तान् निमन्त्र्यानीय, विवेकानन्दस्वामिपादाः सभामेकां समायोजितवन्तः। सभारम्भे एव ते श्रीरामकृष्णनाम्ना कस्यचित् सङ्घस्य प्रतिष्ठापनार्थं प्रस्तावम् अश्रावयन्। ते अब्रुवन्—“बहुदेशान् अटतो मम दृढा मतिरियं समजनि, यद् विना सङ्घेन न किमपि महत् कार्यं शक्यसम्पाद्यम् इति। यस्य नाम्ना वयं संन्यासिनः सञ्जाताः, यं स्वजीवनादर्शं कृत्वा भवन्तश्च गृहाश्रमरूपं कर्मक्षेत्रम् अधितिष्ठन्ति, यस्य देहावसानाद् विंशतिवर्षेष्वपि अपूर्णेषु प्राच्ये पाश्चात्त्ये च जगति तदीयं पावनं नामधेयं चरितञ्च आश्चर्यकरं प्रसारं प्राप्नोत्, सङ्घोऽयं तस्यैव नाम्ना प्रतिष्ठितः स्यात्” इति। उपस्थिताः समेऽपि स्वामिनां प्रस्तावस्यास्य समर्थनं कृतवन्तः।

मेमासस्य पञ्चमे दिनाङ्के समायोजितायां द्वितीयसभायां नूतनसङ्घटनस्य नामकरणं जातम्—रामकृष्णमिशन्-असोसियेषन्। स्वामिपादाः तस्य साधारणसभापतिपदं गृहीतवन्तः, ब्रह्मानन्दस्वामी च कोल्कत्ताकेन्द्रस्य सभापतित्वम् अगृह्णात्। इत्थं मिशनस्य प्रतिष्ठापनात् चतुर्भ्यो वर्षेभ्यः परम्, स्वामिपादैः संशोध्य निश्चितेन ट्रस्ट्-डीड् इत्याख्येन लेखेन रामकृष्णमठः नियमानुगां स्वीकृतिं प्राप्नोत्। रामकृष्णमिशन्-असोसियेषन् तु पञ्जीकृतसमितिरूपेण नियमानुगां स्वीकृतिं प्राप्नोत् नवाधिकोनविंशति-शततमे ख्रिष्टवर्षे।

कोल्कत्तानगरे मिशनस्य कर्म समारब्धं चेदपि मद्रासनगरे स्वामिनाम् इच्छानुरूपं तदानीमेव कर्मारम्भो न जातः। तत्रत्यकर्मणां दायित्वं स्वामिपादाः शशिमहाराज इति ख्यातस्य रामकृष्णानन्दस्वामिनः हस्तयोः समर्पितवन्तः। स्वामी रामकृष्णानन्दः मद्रासे कणसङ्ग्रहणन्यायमनुसरन् महता क्लेशेन स्वामिपादानाम् ईप्सितं मठं निर्मातुम् आरभत।

(स्वामिना रामकृष्णानन्देन भेदभावादिकम् अपास्य किंविधं नरनारायणसेवाकार्यं विहितम् इति विषये संघाध्यक्षमहाराजानां गौतमानन्दस्वामिचरणानाम् इयं वाग् अवलोकनीया)

“दक्षिणभारते ऐदम्प्राथम्येन रामकृष्णानन्दस्वामी जातिवर्णादिभेदम् अपास्य मिश्रभोजनं समायोजितवान्। श्रीरामकृष्णजन्मोत्सवादिसम्बद्धेषु विशिष्टदिवसेषु स्वामी स्वयम् आश्रममागतैः सर्वैरपि जनैः सह समासीनो भवति स्म। आश्रमप्राङ्गणे निरस्तभेदभावं सभक्तिश्रद्धं समेभ्योऽपि जनेभ्यः प्रसादभोजनं प्रदीयते स्म। स्वामी अपि तैः सह प्रसादान्नं भुङ्क्ते स्म। नरनारायणसेवा इति बुद्ध्या हि इदम् अनुष्ठीयते स्म। दक्षिणावर्ते ईदृशं मिश्रभोजनम् अदृष्टपूर्वमासीत्।”

मठस्थाः संन्यासिनः दीर्घकालादेव सेवाकर्मभिः युक्ताः आसन्। गुरोः श्रीरामकृष्णस्य शुश्रूषाकर्मभिरेव सेवाकर्मसु तेषां दीक्षा सञ्जाता इति वक्तुं युक्तम्। स्वामिपादैः प्रवर्तितेऽस्मिन् मिशन्-इत्याख्ये महायज्ञे आद्यार्हणा इव तेषां निःस्वानां समेषां सम्मिलिता सेवाभावनेयं सहस्रदलाकारमवाप्य विकसन्ती लसति स्म।

कोल्कत्तायां रामकृष्णमिशनस्य प्रतिष्ठापनात् कतिपयदिनेभ्यः परम्, स्वामी अखण्डानन्दः परिव्राजकः सन् वङ्गेषु मुर्शिदाबाद-जनपदस्य महुला-इत्याख्यं स्थानं सम्प्राप्तः। तदानीं मुर्शिदाबादजनपदः दुर्भिक्षपीडित आसीत्। क्षुधार्तान् रोगाक्रान्तांश्च जनान् अवलोक्य तेषां कृते किमपि साहाय्यमाचरणीयमिति

उत्कटेच्छाम् अनुभूतवान् सः। तस्य उत्साहभङ्गाय बहुभिः प्रयतितम्। तथापि श्रीमत्स्वामिपादाः साह्लादम् अखण्डानन्दस्वामिने पत्रं प्रेषयामासुः। तत्राहुः—"साधु साधु साहसिक। श्रीगुरुर्विजयतेतराम्। क्रियतां तत् कर्म। धनं यदपेक्षितम्, तद् अहं दास्यामि" इति।

यथाचारं मिशनस्य कृत्यारम्भात् परं पञ्चदशासु दिनेषु गतेषु, अर्थात् सप्तनवत्युत्तराष्टादश-शततमस्य ख्रिष्टाब्दस्य मेमासीये पञ्चदशे दिनाङ्के, अखण्डानन्दस्वामी महुलाग्रामे दुर्भिक्षपीडितानां त्राणकर्म समारभत। इदमस्ति रामकृष्णमिशनेन ऐदम्प्राथम्येन समायोजितं त्राणकर्म।

इतः कतिभ्यश्चिद् दिनेभ्यः परमेव इदानीन्तनस्य बाङ्लादेशस्य दिनाजपुरे दुर्भिक्षपीडितानां जनानां कृते अन्नदानं समारब्धम्। अनतिविलम्बेन देउघर् इति ख्याते स्थानेऽपि त्राणकार्येषु निरताः जाताः रामकृष्णमठीयाः संन्यासिनः। अक्टोबरमासे दक्षिणेश्वरग्रामे अतिवृष्ट्या विपन्नानां जनानां कृते तण्डुलराशयो वितीर्णाः॥ रामकृष्णमिशनस्य प्रतिष्ठापनात् वर्षाभ्यन्तरे हि, कोल्कत्तानगरे प्लेगरोगस्य लक्षणानि दृश्यन्ते स्म। विवेकानन्दस्वामिनः तदा दार्जिलिङ्गान्ते आसन्। वार्तां श्रुत्वैव ते कोल्कत्तां प्रत्यागत्य संन्यासिब्रह्मचारिणां भक्तानाञ्च सभाम् अकुर्वन्। तत्र तैः इदमुक्तम्—"वयं सर्वेऽपि भगवतः पूतनाम्ना अत्र सम्मिलिताः। मरणभयं तुच्छीकृत्य एषां प्लेगरोगिणां सेवा करणीया। एषां सेवार्थम्, औषधार्थम्, चिकित्सार्थञ्च अस्माकं नूतनमठस्य भूमिः विक्रेतव्या चेदपि, अथ अस्माकं जीवनमेव उत्सर्जनीयं चेदपि, वयं सन्नद्धाः।" इति।

भगिनी निवेदिता, स्वामी सदानन्दश्चेत्यनयोः स्वामिनां शिष्ययोरासीत् अग्रिमे वर्षद्वये रामकृष्णमिशनेन समारब्धानां प्लेगसम्बद्धकार्याणां नेतृत्वम्। स्वरक्षाविषये उद्वेगमकृत्वा तौ यथा इमं सेवायज्ञं निरभिसन्धि निरवहताम्, तन्नूनम् आश्चर्यकरीः पौराणिकीराख्यायिकाः समनुस्मारयतीति नेयम् अतिशयोक्तिः।

एवं दिशि दिशि नरनारायणसेवाव्रतस्य एकैकः प्रदीपः प्रज्वालितो जातः। स्वामिपादानाम् "जीवेषु प्रेम यः कुर्याद्, ईश्वरस्तेन सेव्यते" इति वचः समाकर्ण्य ऊनविंशतितिशततमे ख्रिष्टवर्षे केचन युवानः काश्याम् असहायविधवानां कृते सेवाकार्याणि समारब्धवन्तः। स्वामिपादाः स्वयं तानि कर्माणि प्रत्यक्षीकर्तुं तत्रागच्छन्। सर्वं दृष्ट्वा अतीव प्रसन्नाः भूत्वा ते तत्प्रतिष्ठानस्य नाम Home of Service अथवा सेवासदनम् इति कृतवन्तः।

स्वामी कल्याणानन्दः, स्वामी निश्चयानन्दश्च तपोभूमौ हरिद्वारे संन्यासिनां कुटीरान् गत्वा असहायान् असुस्थांश्च तापसान् सेवितुम् आरब्धवन्तौ। रामकृष्णमिशनस्य संन्यासिभिः क्रियमाणम् इदं सेवाकर्म, उत्तरभारतस्य प्राचीनाचारवादिभिः संन्यासिभिः आद्यकाले तावत् साधुदृष्ट्या न वीक्षितम्। तैः, सेवानिरताः रामकृष्णमिशनस्य संन्यासिनः, भङ्गिसाधुशब्देन सोपहासं निर्दिश्यन्ते स्म। भङ्गिसाधुः इत्यस्य मलादिसम्मार्जकः संन्यासी इत्यर्थः। परन्तु उपहासाद्भीताः अभूत्वा ते सेवायोगिनो यतिवर्याः रोगिनारायणशुश्रूषायाम् अविरतकृत्याः अतिष्ठन्। तेषां सेवानुष्ठानं गच्छति काले उत्तराखण्डस्य संन्यासिसमाजे गभीरश्रद्धायाः विषयः समजनि।

वङ्गप्रदेशस्य मुर्शिदाबादे सप्तनवत्यधिकाष्टादश-शततमवर्षे समारब्धानि दुर्भिक्षत्राणकर्माणि यदा समाप्तानि, तदा कतिचिद् अनाथबालकान् अन्तेवासिरूपेण स्वीकृत्य अखण्डानन्दस्वामी आश्रमं प्रतिष्ठापयामास। इदमेव रामकृष्णमिशनस्य प्रथमं शाखाकेन्द्रम्।

शिकागोधर्ममहासभायाः मञ्चमधिरुह्य श्रीमद्विवेकानन्दस्वामिपादाः यां परमोदारभावनां समुद्बोधितवन्तः, तस्या एव व्यवहारपदमानीतम् अनुष्ठानं वयम् ईदृशेषु रामकृष्णमिशन-प्रवर्तितसेवाकर्मसु प्रत्यक्षम् उपलभामहे। यथा नानाधर्मावलम्बिनो जनाः मिशनस्य सेवामन्दिरे सेव्यपदम् अलङ्कृत्य सुखिनः सञ्जाताः, तथैव नानाधर्मावलम्बिनो महानुभावाः अस्मिन् महायज्ञे यथाशक्ति

धनादिदानद्वारा बलिमप्याहृतवन्तः।

सप्तनवत्यधिकाष्टादश-शततमवर्षे कोल्कत्तानगरे भूमिकम्पः अभवत्। तेन आलम्बाजारमठीयं गृहं क्षतिग्रस्तं जातम्। प्राकारेषु पाटनानि भङ्गाश्च अदृश्यन्त। अतो मठः स्थानान्तरं नेतव्य इत्यापतितम्। एतस्मिन्नेव समये, मठस्य स्थिरप्रतिष्ठायै अनुरूपायाः भूमेरनुसन्धानमपि क्रियते स्म। भगवत्याः गङ्गायाः पश्चिमतटे बेलुरग्रामे भूसङ्ग्रहाय निर्णयो जातः। तत्र गङ्गातटे नीलाम्बरमुखोपाध्यायस्य सुलक्षणम् एकम् उद्यानगृहम् उपलब्धम्। विना विलम्बम् आलम्बाजारस्थ-गृहात् रामकृष्णमठः नीलाम्बरवर्यस्य उद्यानगृहं नीतः।

ततः कतिभ्यश्चिद् दिनेभ्यः पूर्वमेव बेलुरमठाय निश्चितायाः भूमेः क्रयणविषये प्रतिश्रुतिः कृता। देशाद् विदेशाच्च स्वामिपादानाम् अनेके भक्ताः, रामकृष्णसङ्घस्य ऐतिहासिकेऽस्मिन् अग्रिमपदन्यासकर्मणि प्रत्यक्षतः परोक्षतो वा साहाय्यम् आचरितवन्तः। विवेकानन्दस्वामिपादैः निदिध्यासितम् इमं सङ्कल्पं साक्षात्कर्तुं, मुक्तहस्तं साहाय्यमाचरितवत्सु अन्यतमा आसीत्, सुश्रीः फान्सिस्-हेन्रिटा-म्युलर्। सा निजेच्छया मठाय, भूमिक्रयणार्थम् आवश्यकस्य धनस्य सिंहभागं प्रदत्तवती। तैरेव अर्थैः, मठस्य स्थिरभवनस्य निर्माणाय बेलुरे गङ्गातटे सेयं भूमिः क्रीता।

तस्याः भूमेः पूर्वपार्श्वे भगवती मन्दाकिनी। उत्तरपूर्वपार्श्वे पुरातनं भवनद्वयम्। तन्निकटे कतिपयवृक्षाः। तेषां मध्ये स प्रसिद्धः आम्रवृक्षोऽप्यासीत्। अद्य स वृक्षः 'स्वामिपादानाम् आम्रवृक्षः' इति ख्यातिमापन्नो वर्तते। अपिच, नवार्ज्जितभूमेः प्रायेण दक्षिणप्रान्ते एते त्रयो देवदारुवृक्षाश्च अवर्तन्त, ये इदानीं स्वामिपादानां समाधिमन्दिरस्य समीपं दृश्यन्ते। एते वृक्षाः आदितः अद्यावधि विततस्य बेलुरमठेतिहासस्य त्रयो मूकसाक्षिणः तिष्ठन्ति।

बेलुरमठाय सङ्गृहीतायाम् उच्चावचायां तस्यां भूमौ, तदानीम् एकतलं

प्राचीनमेकं भवनमासीत्। संस्कृत्य तद् भवनं द्वितलं कृतम्। प्रकोष्ठकानि च योजितानि। अस्य भवनस्य द्वितीये तले, दक्षिणभागे स्थितायाम् अस्यां हि कक्षायां स्वामिविवेकानन्दाः ऐहिकजीवनस्य कतिचन अन्तिमवर्षाणि न्यवसन्।

अस्य भवनस्य पार्श्वे एव अन्यदेकं द्वितलं भवनं निर्मितम्। तस्यैव द्वितीयतले नवीनमठस्य अभिनवं मन्दिरं सज्जीकृतम्। अत्र मन्दिरे श्रीभगवतः श्रीरामकृष्णस्य नित्यपूजा प्रवर्तिता। अत्र गर्भमन्दिरं लघ्वाकारम्। पश्चिमभागे श्वेतशिलामयी वेदिः। कुड्ये क्षारचूर्णपङ्केन चित्रिता अलङ्कृतिः। काष्ठमये सिंहासने श्रीभगवतः चित्रपटं संस्थाप्य पूजा क्रियते स्म। इहैव वेद्यामासीत् आत्मारामकलशः। बेलुरग्रामेऽत्र मठस्य स्थिरीकरणात् परं, श्रीरामकृष्णस्य नित्यपूजाम् अतिरिच्यापि विशेषतः केषाञ्चिद् उत्सवानाम् अनुष्ठानम् उपक्रान्तम्।

एकोत्तरोनविंशति-शततमवर्षे स्वामिपादाः बेलुरमठे श्रीश्रीदुर्गापूजा अनुष्ठातव्येति निर्णीतवन्तः। रघुनन्दनस्मृतिम् आनीय स्वयं स्वामिपादाः पूजाविधीन् अधीतवन्तः। यथाशास्त्रमेव पूजा भवेदित्यासीत् तेषां मतिः। ततश्च महिषासुरमर्दिन्याः प्रतिमां समानीय यथातिथि सहर्षाडम्बरं मठे महापूजा सुष्ठु सम्पादिता। अस्याः पूजायाः सङ्कल्पवाचनं श्रीमातुः श्रीसारदादेव्याः नाम्ना कृतम्। तदारभ्य रामकृष्णसङ्घस्य सर्वेषु शाखाकेन्द्रेषु इयमेव परम्परा अनुसृता वर्तते॥ प्रथमवारं मठे अनुष्ठितायां श्रीश्रीदुर्गापूजायां, बेलुरग्रामस्य तत्सन्निहित-ग्रामान्तराणाञ्च समेऽपि जनाः निमन्त्रिताः आसन्। अनेन एतत्प्रान्तीयानां मठविषयकाः सर्वे सन्देहाः चिराय निवृत्ताः। ते सश्रद्धं सामोदं पूजां द्रष्टुं मठमागतवन्तः। तस्मिन् वर्षे दुर्गापूजानन्तरं यथास्मृति लक्ष्मीपूजा कालीपूजा च समाचरिता। इतःपूर्वं वराहनगरे मठस्य स्थितिकाले, इतःपरञ्च कतिषुचिद् वर्षेषु बेलुरमठेऽपि, प्रतिमायाः स्थाने घटं पटं वा प्रतिष्ठाप्य पूजा कृताऽभवत्। एतान् कांश्चन सन्दर्भान् विहाय, अद्यावधि प्रतिवर्षं हि बेलुरमठे, यथाविधि प्रतिमायां

दुर्गापूजानुष्ठानस्य परम्परा, प्रवर्तमाना विद्यते।

एकाशीत्युत्तराष्टादश-शततमं वर्षम्। श्रीभगवान् श्रीरामकृष्णस्तदानीं दक्षिणेश्वरम् अध्यात्मप्रभामण्डितं कुर्वन्, भवतारिणीमन्दिरम् अधितिष्ठति स्म। तस्मिन् वर्षे कैश्चिद् भक्तैः सम्भूय, श्रीभगवतः आविर्भावोत्सवः समायोजितः। नवनवत्युत्तराष्टादश-शततमवर्षे बेलुरमठस्यैव भूमौ ऐदम्प्राथम्येन श्रीरामकृष्णजन्ममहोत्सवः पालितः। मठस्य इतिवृत्तलेखेभ्यः इदमवगम्यते यत् तस्मिन्नवसरे न्यूनाधिकं पञ्चविंशति-सहस्र-जनाः उत्सवोद्यापनाय मठे समागताः इति।

आलम्बाजारे मठस्य स्थितिकाले योगानन्दस्वामिनो यत्नेन प्रथमतः, श्रीमातुः श्रीसारदादेव्याः जन्मतिथिं निमित्तीकृत्य, पूजाहोमादिकं प्रवृत्तम्। श्रीश्रीमातुः तिरोधानात् परं तस्याः जन्मतिथिमहोत्सवः समनुष्ठितो जातः बेलुरमठे अपिच बाग्बाजारस्थे श्रीमातृगृहे। ततः परस्मिन् वर्षे श्रीमातुः जन्मतिथौ, बेलुरमठस्थे यत्स्थाने तस्याः पूतशरीरम् अग्निसात्कृतम् तत्र, लघ्वाकारमपि चारुदर्शनमिदं मन्दिरं प्रतिष्ठापितम्।

स्वामिपादानाम् महासमाधेः परं तेषां जन्मोत्सवः बेलुरमठे प्रथमतः समनुष्ठितः। पञ्चाधिकोनविंशति-शततमवर्षे कोल्कत्तायाः विवेकानन्दसोसैटी इति संस्था, स्वामिपादानां जन्मतिथिम् उपलक्ष्य बेलुरमठप्राङ्गणे जनसभाम् आयोजितवती। तस्याः शोभां वर्धयन्नुपस्थाय भाषितवान् श्रीरवीन्द्रनाथठाकुरः।

श्रीभगवान्, श्रीमाता, स्वामिपादाश्चेति त्रयाणां वार्षिकजन्मतिथिमहोत्सवाः अद्यापि अनवरतम् अनुष्ठीयन्ते। रामकृष्णमठस्य रामकृष्णमिशनस्य च प्रत्येकं शाखाकेन्द्रेषु अगणितभक्तजन-निषेविताः ते दिवसाः, ईशरसास्वादनाय प्रकल्पिताः असुलभ-शुभावसराः कीर्त्यन्ते। श्रीदुर्गाकाल्यादिदेवतानां पूजापर्वाणि च बेलुरमठस्य बहुषु शाखाश्रमेषु यथाविधि आचर्यन्ते। किञ्च रामकृष्णसङ्घस्य सर्वेष्वाश्रमेषु प्रतिदिनं सायङ्काले, संन्यासिब्रह्मचारिप्रभृतिभिः

कृतं धर्मप्रवचनं शास्त्रपाठं श्रीरामकृष्णसारदाविवेकानन्द-साहितीविचारञ्च श्रोतुकामाः, बहवो भक्ताः जिज्ञासवश्च जनाः समागच्छन्ति। आश्रमेषु यथासन्दर्भं युवजनसम्मेलनम्, भक्तजनगोष्ठी इत्यादिकमपि समायोज्यते। इत्थं रामकृष्णसङ्घस्य आश्रमेषु प्रवृत्ताभिः नानाकर्मपरिपाटिभिः संयुक्ताः सन्तः साधारणजनाः नित्यनैमित्तिक-सामाजिकविषयेभ्य ऊर्ध्वमुत्थाय अतीन्द्रियार्थग्रहणाय सामार्थ्यम् अर्जयन्ति। एतदर्थं तेषां विशेषतः साहाय्यकरं भवति रामकृष्णाश्रमेभ्यो नानाभाषाभिः प्रकाशितं विपुलं ग्रन्थसर्वस्वम्, अपिच काले काले वितीर्णं पत्रपत्रिकाजातम्।

बेलुरमठस्य पूजामहोत्सवादि-सन्दर्भेषु आमोदवर्धको भवति खेचरान्नप्रसादः। मठस्य शाखाकेन्द्रेष्वपि इयमेव वस्तुस्थितिः। इदानीं बेलुरमठस्य सर्वेषु उत्सवेषु लक्षशो जनाः समायान्ति। सर्वेषामपि दर्शनार्थिनां प्रसादप्राप्तिः येन स्यात्, तद्विषये मठाधिकारिणः सदा जागरूकाः सन्तीति किमु वक्तव्यम्। भगवत्सेवया तादात्म्यमापन्नः अयं भक्तसेवायज्ञः निर्विघ्नं सुसम्पन्नो भवेदिति, बेलुरमठस्य सुविशाला पाकशाला आधुनिकप्रयुक्तिसंयोजनेन सन्नद्धा कृतास्ति।

अयमस्ति विवेकानन्दस्वामिचरणानां विशुद्धमनोमुकुरे स्फूर्तः असौ वेदविद्यालयः। महासमाधेः कतिपयहोराभ्यः पूर्वमपि स्वामिपादाः वेदाध्ययनस्य विषये, वेदविद्यालयस्य आवश्यकतायाः विषये च उक्तवन्तः। प्राचीनां गुरुकुलशिक्षापद्धतिम् अनुकृत्य वेदविद्यालयस्यास्य व्यवस्थापना कृता वर्तते। अत्र संस्कृतभाषामाध्यमेन व्याकरणम्, काव्यम्, अलङ्कारशास्त्रम्, स्मृतिः, भक्तिशास्त्रम्, दर्शनम् इत्यादिविषयाः पाठ्यन्ते। एतदतिरिच्यापि सङ्गणकादिविज्ञानम् आङ्गलभाषा च अध्याप्येते॥

श्रीमान् शरच्चन्द्रचक्रवर्त्ती अलिखत्—"स्वामिपादेषु मठम् अधिवसत्सु, काले काले गीता, भागवतम्, उपनिषद्, ब्रह्मसूत्रभाष्यम् इत्येषाम्

आलोचना भवति स्म। स्वामिपादाः अपि प्रायेण प्रतिदिनं तत्रोपस्थाय अस्माकं प्रश्नान् मीमांसापूर्वकं समादधति स्म। तेषां शासनं शिरसा वहन्तः समेऽपि तत्प्रवर्तितनियमानुसारं प्रवर्तन्ते स्म” इति। अद्यापि मठवासिनां संन्यासिब्रह्मचारिणाम् आह्निक-जप-ध्यान-शास्त्राध्यायन-सेवा-भोजन-निद्रादिसहिता दैनन्दिनकर्मसूचिः, नियमैः सुनिबद्धां तामेव पद्धतिम् अनुवर्त्य प्रवर्तते।

रामकृष्णमठस्य रामकृष्णमिशनस्य च कर्मप्रणाल्याः मूलस्थानरूपेण बेलुरमठे स्थिरीकृते जाते, तत्र विशालाकारस्यैकस्य श्रीरामकृष्णमन्दिरस्य निर्माणम् अपरमेकं प्रधानं कार्यं समापतितम्। यः सर्वधर्मसमन्वयस्य समुद्गाता, तदीयं मन्दिरमपि सर्वधर्मस्थापत्यसौन्दर्यस्य समवायाज्जातमेकं सन्दृश्यशिल्पं भवतु इत्यासीत् स्वामिपादानां मतिः। तमिमं चारुसङ्कल्पम् अनुसृत्य विज्ञानानन्दस्वामी तिस्रः रेखाकृतीः विलिख्य सज्जीकृतवान्। तासु अन्यतमां स्वामिपादाः अनुमोदयामासुः। परवर्तिनि काले बेलुरमठस्य श्रीरामकृष्णमन्दिरम् इमामेव रेखाकृतिम् अवलम्ब्य विनिर्मितम्। अस्य मन्दिरस्य ईदृशी स्थापत्यशैली विश्वैकायनभावनायाः कश्चन अभिनवः प्रकाशो वरीवर्ति।

प्राचीनमन्दिराणां मस्जिदानां क्रैस्त-प्रार्थनागाराणां बौद्धमठानाञ्च आकारसमन्वयः श्रीरामकृष्णमन्दिरस्यास्य स्थापत्ये वयम् अवलोकयामः। अस्य मुख्यं प्रवेशद्वारं साञ्चीस्तूपस्य रूपम् अनुकरोति। एतस्योपरि स्वामिपादप्रणीतं रामकृष्णसङ्घस्य प्रतीकम् उत्कीर्णं वर्तते। अस्य शीर्षभागे वङ्गीयया अष्टचालाकृत्या सम्मिलिता मुघल-राजपुत्र-शैली दृश्यते। नाट्यमन्दिराख्यः प्रार्थनागारस्तु बौद्धचैत्यगृहमनुकृत्य निर्मितः। सर्वेऽपि स्तम्भाः कारुकौशलैः चारु खचिताः। गर्भगृहं परितः नवग्रहमूर्तयः शोभन्ते। देशविदेशयोः प्राचीनानां बहूनां धार्मिकसौधानां स्थापत्यसौष्ठवम् अत्र समुपस्थितम्।

गर्भगृहस्य केन्द्रस्थले, प्रस्फुटितश्वेतपद्मासने समाधिमास्थाय

सुखासनोपविष्टस्य भगवच्छ्रीमकृष्णस्य नयनाभिरामा श्वेतदृषन्मयी ध्येयमूर्तिः। अस्याः अभिव्यक्तिमकरोत् त्वष्टा श्रीगोपेश्वरपालः। विग्रहाधारभूतायाः श्वेतशिलामय्याः वेद्याः त्रिषु मुखेषु परमहंसप्रतीकम् अङ्कितं विद्यते, यस्य रेखाकृतिं कृतवान् श्रीनन्दलालवसुः।

अर्थाभावात्, स्वामिपादानां महासमाधेरपि त्रिषु वर्षदशकेषु समाप्तेषु श्रीरामकृष्णमन्दिरस्य निर्माणं बेलुरमठे आरब्धम्। अस्मै कर्मणेऽपि अर्थसाहाय्यं प्रदत्तवत्यौ द्वे अमेरिकादेशीये श्रीरामकृष्णभक्ते—सुश्रीः हेलेन्-रुबेल्, अपिच श्रीमती अन्ना वुय् स्टर्। इमे श्रीरामकृष्णभक्तनिलये यथाक्रमं भक्तिरिति, अन्नपूर्णेति च प्रसिद्धिं गते।

अष्टत्रिंशदधिकोनविंशति-शततमवर्षे दर्शनीयस्यास्य श्रीरामकृष्ण-महामन्दिरस्य प्रतिष्ठाकर्म सम्पन्नम्। रामकृष्णसङ्घस्य तत्कालीनः अध्यक्षः श्रीविज्ञानानन्दस्वामी पूर्वतनमन्दिरात् आत्मारामकलशम् आदाय नवमन्दिरे स्थापयामास। ततःप्रभृति प्रतिदिनम् देशीयाः विदेशीयाश्च असङ्ख्याः जनाः स्थानमिदं भजन्ते। युगावतारम् उपास्य, युगधर्मञ्च उपश्रुत्य ते, शान्तिं शक्तिं प्रचोदनञ्च उपलभ्य इतो निवर्तन्ते।

वयमत्र बेलुरमठे, विश्वैकायन-विभावनस्य अथवा विश्वैकनीडदर्शनस्य स्फुरणं, न केवलं महामन्दिरस्य स्थापत्यशैल्याम् वीक्षामहे, अपितु एकैकस्मिन्नपि कर्मणि प्रतिपद्यामहे। बेलुरमठस्य दैनन्दिनपूजासम्बद्धेषु कृत्येषु सायङ्कालीनो नीराजनविधिः अपूर्वशोभान्वितः समेषां द्रष्टॄणां नयनानन्दनोऽस्तीति नितरां प्रसिद्धम्। आरतिः इति ख्यातमिदं नीराजनकर्म यदा भगवच्छ्रीरामकृष्णस्य पुरस्तात् सभक्तिश्रद्धम् अनुष्ठीयते तदा, संन्यासिब्रह्मचारि-भक्तजनशतैः समवेतकण्ठं सवाद्ययन्त्रं भावगम्भीरमेकम् आरात्रिकगीतम् आलप्यते।

खण्डन भवबन्धन, जगवन्दन, वन्दि तोमाय—हे भवबन्धनस्य खण्डयितः, जगद्वन्दित, त्वां वन्दे। संस्कृतपदबहुलं श्रीवङ्गभाषीयमिदम् अनुपमगीतं

श्रीमद्विवेकानन्दस्वामिपादैः प्रणीतम्। स्वामिपादाः पुरा, श्रीरामकृष्णस्य जन्मतिथौ सायंसन्ध्याकाले गीतमीदं गायन्तः, परमहंसभगवतः सविधे नीराजनम् अकुर्वन्। हिन्दुस्थानसङ्गीतशास्त्रानुसारं यमनकल्याणरागेण रञ्जितं, चौतालेन निबद्धमिदं ध्रुपदगीतं, प्राच्यपाश्चात्त्यैः वाद्योपकरणैः सह, समवेतकण्ठमुच्चैः यदा गीयते, तदा सङ्गीतानुरागिणां हृदयेषु तत्, विश्वसङ्गीतविन्यासस्य सान्द्रानन्दलहरीः समुत्सृजति।

स्थापत्यं, सङ्गीतम् इत्यादिविषयाद् अन्यत्रापि, श्रीरामकृष्ण-नामाङ्कितस्य युग्मसङ्घटनस्य परिचालनार्थं, सर्वलोकानुग्राहकं प्रकर्षं प्रति तस्य प्रक्रमणार्थञ्च, विवेकानन्दस्वामिचरणैः यादृशः पथनिर्देशः कृतः, तस्मिन्नपि परिहृतनिखिलभेदभावं विश्वैकायनदर्शनं स्फुटतरं विभाति।

यतोहि, श्रीसारदारामकृष्णौ वैचित्र्यचित्रितस्य समस्तस्यापि द्वैतप्रपञ्चस्य निर्विशेष-शाश्वताधिष्ठानं उपनिषद्भिरुद्गीतम् अद्वैतसत्यम् आत्मस्वरूपमेवेति साक्षात्कृत्य, श्रीमद्विवेकानन्दमुख्यान् स्वशिष्यानपि तेनैव परविद्यामृतेन परिप्लाव्य कृतार्थान् कृतवन्तौ। अतएव तेषां श्रीसारदारामकृष्णचरणसेविनां समस्तलोकोपकारिणां यतिराज्यराजन्यानां मुक्तिलक्ष्मी-मूर्धन्यमकुटमणीनां नररूपनारायणोपासकानां नररूपधारिणामीश्वराणां, गुरुशास्त्रतात्पर्यतत्परेषु विशदवृत्तिषु चित्तेषु न किञ्चिद् अविद्यालवलाञ्छनमपि सम्भावयितुं शक्यते। तेषां वसुधैवास्ति कुटुम्बकम्। समग्रविश्वम् स्वात्माधिष्ठितमेकं रम्यहर्म्यम्। आत्मानन्यमेव अखिलम् इति हि रामकृष्णसङ्घस्य आदर्शभूतो राद्धान्तः। तदुक्तं श्रीमात्रा श्रीसारदादेव्या—न कोऽप्यपरो विद्यते, जगदिदं तवैव इति।

शताधिकवर्षेभ्यः पूर्वं, कोल्कत्तावास्तव्यो नरेन्द्रनाथदत्तः इति युवा श्रीरामकृष्णपरमहंसस्य वचनेषु अनितरोक्तिगोचरं यम् अर्थाविष्कारम् अवाप, तदर्थप्रापकं हि पन्थानं समस्तजनसमुत्कर्षाय हितम् स समुद्घाटयामास स्वयं विवेकानन्दो भूत्वा। सोऽयं पन्थाः भवति त्यागस्य सेवनस्य च। सोऽयम्

आत्मविश्वासस्य पन्थाः, आत्मावलम्बनस्य पन्थाः, आत्माविष्करणस्य पन्थाः। औपनिषदम् आत्मानम्, आत्मबलेन अवगन्तुम्, अस्माभिराश्रयणीया वितता वीथिरियम्।

रामकृष्णमिशनस्य पञ्चविंशत्यधिकशतवर्षपूर्त्यवसरेऽस्मिन्, इह बेलुरमठे प्रयतप्रवाहायाः भागीरथ्याः तीर्थतटं प्राप्य वयम् अद्यापि, श्रीमत्स्वामिचरणैः मुक्तहस्तं निरभिसन्धि समेभ्योऽपि सततं वितन्यमानां तां श्रीरामकृष्ण-वचोमुक्तार्थसम्पदं प्रतिपद्यामहे। आकल्पान्तम् अनुवर्तनीयेऽस्मिन् अनुत्तमधर्मे श्रीसारदारामकृष्णविवेकानन्दादिपरम्परया लब्धदीक्षाश्च बहवो भाग्यवन्तः, समुपात्तलोकशुश्रूषारम्भाः, जीवशिवाराधनेन आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तम् आत्माद्वैतं मनसा वचसा कर्मणा चाविर्भावयन्तः, परमार्थालोकं व्यवहारतलमानयन्ति विदितवेदान्तवेद्याः महान्तः।